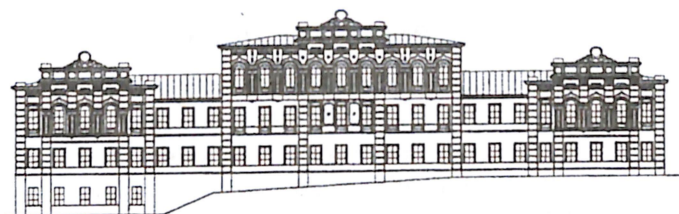

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Вісник

Харківської державної
академії культури

Випуск 6
Збірник наукових праць

Харків – ХДАК
2001

// *The Communist International*. – 1920. – Vol. I. – No. 11-12. – Columns 2321-2323; **11.** Раковський Х.Г. Безнадійне діло (О петлюровської авантюрі) // *Известия*. – 1919. – 3 янв. – С. 1; **12.** Звернення Раковського до кийівської Ради, лютий 1919 р. // Христюк П. Замітки і матеріали до історії укр. революції, 1917-1920 рр. – Вiдeнь: Укр. соціолог. Ін-т., 1921-1922. Ж.З. – С. 172-173; **13.** Скоростанський В. Революція на Україні. – 2-е изд. – Саратов: Борьба, 1919. – XXVI. – 150 с.; **14.** Мазлах С., Шахрай В. До хвили: Що діється на Україні і з Україною. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Пролог, 1967. – 303 с.; **15.** Лапчинський Г. Гомельське совещание (воспоминания) // *Летопись революції*. – 1926. – № 6. – С. 41; **16.** Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) до Виконавчого Комітету III-го Інтернаціоналу. – К.: Червоний прапор, 1920. – 45 с.; **17.** Украинская Коммунистическая Партия (боротьбистов): К разрешению национального вопроса. – К.: Борьба, 1920. – 53 с.; **18.** Сильницький Ф. Ленін і боротьбисти // *Новий журн.* – 1975. – № 118; **19.** Majstrenko I. *Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism* – New York: Research Program on the U.S.S.R., 1954. – P. 188-189; **20.** Програма Української Коммунистической Партии. – К.: Червоний прапор, 1920. – С. 20; **21.** Меморандум Української Комуністичної Партії Конгресові III-го Комуністичного Інтернаціоналу. – Вiдeнь-К., 1920. – 67 с.; **22.** В.І. Ленін про Україну: У 2-х ч. – К.: Політвидав України, 1977. – Ч. 2. – 120 с.; **23.** Кас'яненко Є. Криза мови і шлях її розвитку скрізь соціалізм // *Комуніст*. 1920. – № 1, січ. – С. 9; **24.** Скрипник М. Статті й промови з національного питання/ Упоряд. І. Кошелівець. – Мюнхен: Сучасність, 1974. – С. 9-18; **25.** Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Рад.Уряду, 1917-1959 рр: Зб. док. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 63; **26.** РКП(б). Съезд, 10-й. Москва, 1923: Стеногр. отчет. – М.: Политиздат, 1968. – С. 598-607; **27.** Dmytryshyn V. *Moscow and the Ukraine. 1918-1953: A Study of Russian Bolshevik National Policy*. – New York: Bookman Associates, 1956. – С. 57-60.

Надійшла до редколегії 30.04.2001 р.

УДК 930-058.237(477)“192/193”

Г.О. РОМАНЕНКО

**ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ В 20-30 РР.:
(ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ)**

Розглядаються основні видання, що висвітлюють низку проблем, пов'язаних з організацією і діяльністю художньої інтелігенції України

20-30 рр. в Україні – період складних історичних процесів, у якому можна виділити кілька етапів: неп, культурне Відродження, установлення тотального державного контролю над культурою,

уніфікація творчих об'єднань художньої інтелігенції, масові репресії 30-х рр.

Проблеми історії інтелігенції завжди були актуальними для науковців, істориків, філологів, мистецтвознавців. У роки Радянської влади за цією темою було написано багато праць. Проте всі аспекти діяльності інтелігенції України подавалися з позиції офіційної науки. До таких праць належать узагальнюючі дослідження з історії України, а також публікації з питань історії культури, низка колективних видань та індивідуальні монографії [1; 2; 3; 4; 5]. Найбільша кількість праць присвячена періоду 20-30-х рр. Але діяльність інтелігенції не є головним об'єктом дослідження, більшість аспектів розглядаються тенденційно, з позицій марксистсько-ленінсько-сталінської історичної науки [6].

Аналіз історичної літератури, присвяченої проблемам інтелігенції, здійснено в численних історіографічних збірках та індивідуальних працях [7]; [8, С. 192-205; 242-243]; [9, С. 282, 329-332, 385, 431-435]; [10]; [11, С. 40-99]; [12, С. 33-41].

Слід зазначити, що лише з другої половини 80-х рр. почали виникати праці, в яких з тією або іншою мірою достовірності висвітлювалися проблеми інтелігенції України 20-х - початку 30-х рр. Але вони мали науково-популярний, публіцистичний характер. Водночас у них містилося багато фактичного матеріалу, зокрема такого, що пов'язаний із репресіями сталінського режиму проти творчої інтелігенції, особливо національно-свідомої. До цієї групи наукової літератури належать, насамперед, статті сучасних діячів культури, і присвячені вони персоналіям. Були досліджені долі представників наукової, творчої інтелігенції України 20-х - початку 30-х рр. Ці статті - своєрідні «перші ластівки», що відбивали інтерес громадськості України до правдивого висвітлення трагічних сторінок вітчизняної історії, особливо до проблем культурного життя 20-х - початку 30-х рр. [13; 14; 15; 16].

Протягом останніх років у історіографії інтелігенції України з'явилася велика кількість праць, які ґрунтуються насамперед на аналізі всього комплексу процесів, що мали місце в соціально-політичному житті суспільства [17; 18]. Автори цих монографій досліджують соціально-політичний стан в Україні 20-30-і рр., намагаються виявити корені сталінізму і простежити процес становлення адміністративно-командної системи в Україні, особливо сфері науки і культури. Велика увага приділяється процесові «українізації». У колективній праці «Сталінізм і українська інтелігенція» автори дійшли парадоксального висновку, що «українізація» була анало-

гом непу в культурі. Вона стала тією базою, на якій сталінізм сформував міф про «націоналізм» і «націонал-ухильництво». Підкреслюється, що «українізаці» надала можливість «виявити» величезну армію «українських буржуазних націоналістів», тим самим створивши необмежену соціальну базу для масового терору [19, С. 23-31].

Ми не погоджуємося з цим твердженням, воно пояснює явище «сталінізму» в соціальному житті суспільства лише низьким освітнім рівнем вождя, помилками партійного керівництва і відступом від ленінських норм життя. [19, С. 24]. Вважаємо, що корені цього явища є значно глибшими, і ставлення Сталіна до інтелігенції багато в чому випливає з ленінських постулатів. Достатньо ознайомитися з його працями, щоб зрозуміти – позиція Леніна щодо інтелігенції завжди була однозначною. Він вважав і неодноразово це підкреслював, що інтелігенцію необхідно використовувати для вищення освітнього рівня робітників і селян, при цьому інтелігенція не мала права ані на свободу думки, ані на свободу творчості. Ленін завжди ставився до неї негативно, часом навіть цинічно, формуючи в такий спосіб ставлення до інтелігенції серед своїх соратників [20; 21; 22].

У зв'язку з цим висновки Г.В. Касьянова, В.М. Даниленка, С.В. Кульчицького про те, що сталінське ставлення до інтелігенції – результат відступу від ленінських принципів, автор даного дослідження вважає неправильними. “На жаль, керівництво партії та держави ігнорувало ці думки ще за життя Леніна” [19, С. 245].

Автори монографії подають також вичерпну картину творчої трагедії української інтелігенції, що була змушена жити і працювати в атмосфері загальної підозрілості. А становище технічної інтелігенції характеризується як найважче, оскільки їй доводилося працювати безпосередньо у народному господарстві, де залишалася безліч невирішених проблем. Інтелігенція була головним об'єктом невдоволення з боку робітників. Протягом 20-х р. відбуваються відкриті процеси над представниками інтелігенції. Дослідники дійшли висновку, що всі ці процеси вилилися в грандіозну «шахтинську справу», яка стала початком безпрецедентного масового терору 30-х рр., що викосив «цвіт і мозок» української нації [17, С. 288].

Особливий інтерес викликають праці Г.В. Касьянова. Головні історичні моменти життя і діяльності інтелігенції України в 20-30-і р. набувають у них логічного осмислення. Дослідник розглядає широку панораму історії інтелігенції в один із найскладніших періодів її життя і діяльності [18].

На конкретних прикладах він показує, як партія чинила тиск на ту частину інтелігенції, яку вважала політичним конкурентом.

Становище інтелігенції ускладнювалося ще й тим, що найактивніша її частина була організатором і провідною силою визвольної боротьби в Україні в 1918-1920 рр. З морального ферменту нації, її «мозку» інтелігенцію перетворили на «сліпу рабу» тоталітарного режиму, змінили стиль роботи, життя, мислення. Тому протягом багатьох років ми мали класове визначення інтелігенції як прошарку між пролетаріатом і селянством.

Дослідник Касьянов Г.В., малюючи соціальний портрет української інтелігенції 20-х -30-х рр., дійшов, на наш погляд, логічного висновку, що в 1930-і рр. в Україні було створено не робітничо-селянську інтелігенцію, а її сурогат [18, С. 67].

Таким чином, на початку 30-х р. склалася така трагічна ситуація: «стара» інтелігенція була цілком деморалізована постійним цькуванням і поступово знищувалася.

Відомо, що в серпні-вересні 1922 р. з країни було вислано приблизно 160 представників духовної еліти. Але тільки нещодавно історикам пострадянської епохи вдалося ознайомитися з недоступними в минулому архівними матеріалами і встановити, що існувало три списки осіб, які мали бути висланими: московський, петроградський та український. В українському списку було 77 науковців і діячів культури [23, С. 61].

Сучасні дослідження виявили, що в структурі чекістського відомства ГПУ було створено навіть спеціальний відділ «із інтелігенції». Перший чекіст Ф. Дзержинський у вересні 1922 р. (а це вже нова економічна політика, а не громадянська війна з її «воєнним комунізмом» і червоним терором) у листі до свого заступника підкреслював: «на кожного інтелігента повинна бути справа» [23, С. 82].

Це було суттєвим елементом більшовицької стратегії, спрямованим на встановлення духовно-світоглядної монополії партії у суспільстві, на її диктатуру свідомості. Свобода, таким чином, оголошувалася поза законом. Діалог як першооснову і душу культури було підмінено директивно-командним монологом, ідеологічним диктатом. І на цьому тлі відбувається моральне і духовне переродження інтелігенції. У своїх взаємовідносинах вона починає використовувати ті ж самі методи, що застосовували до неї. Подальший розвиток подій у країні доводить це.

Божевільна атеїстична пропаганда і підцензурна література призвели до духовного спустошення народу, занепаду його мови, відсутності думки. «Особистості немає, якщо вона є лише способом надособових цінностей» [24, С. 33].

На зміну індивідуальній творчості інтелігенції приходять сус-

пільні форми діяльності з будівництва і реконструкції народного господарства. Г.В. Касьянов наводить статистичні дані про збільшення інтелігенції у 30-і рр. і робить дуже важливі висновки про зниження освітнього рівня інтелігенції, про збільшення кількості українців у складі інтелігенції, але пов'язує ці процеси не з українізацією, а з етнофікацією українського населення [18, с. 29].

Серйозним досягненням є постановка питання в історіографічній літературі про необхідність спеціальних досліджень, присвячених художній інтелігенції. Позитивним прикладом може бути брошура про взаємовідносини української радянської держави та інтелігенції. У ній правдиво і всеосяжно висвітлені питання українізації, діяльності українського товариства працівників науки і техніки [25].

Докладно висвітлюють питання інтелігенції суспільно-політичні, літературно-художні часописи, газети: «Літературна Україна», «Культура і життя», «Слово і час» та ін. Але вищий науковий рівень публікацій даної проблематики мають наукові журнали «Український історичний журнал» і «Архіви України».

У історичній літературі, присвяченій проблемам інтелігенції, аналізу її історичного розвитку, на наш погляд, низка серйозних недоліків. Так, недостатньо уваги дослідники приділяли таким проблемам:

- соціальна віддача й ефективність діяльності інтелігенції;
- труднощі у житті та професійній діяльності;
- недоліки кадрової підготовки;
- втрата фахівців у роки сталінізму;
- матеріальні збитки і духовні втрати України як наслідок недостатнього використання її творчого потенціалу.

-внутрішня еміграція тих представників інтелігенції, які змушені були жити і працювати в умовах тоталітарної держави.

Історія радянської інтелігенції, зокрема української, завжди привертала увагу дослідників за кордоном. Підсумовуючи, слід відзначити, що напрям творчої енергії інтелігенції часто трактується як постійна конфронтація з інститутами влади. У цьому трактуванні безумовно відбилися невдоволення і протести письменників, науковців, представників інших груп інтелігенції проти авторитаризму, диктату в громадському житті. Звідси і крайня точка зору: діяльність інтелігенції за часів радянської влади була антисоціалістичною і деструктивною у межах існуючого режиму [26, С. 125]. Автори подібних узагальнень залишаються у полоні офіційних догм сталінізму, що сіяв у масах підозрілість і обережність до особистостей, які професійно інтелектуально працювали.

Продовженням цієї лінії стало ототожнення позицій української інтелігенції з націоналізмом. Так, відзначаючи руйнівний вплив бюрократії у сфері культури, американський історик Я. Білінський у збірнику «Радянська національна політика і практика» писав: «Українські націоналісти знищувалися сотнями тисяч, якщо не мільйонами» [26, С. 130]. Зрозуміло, що така класифікація усіх, хто став об'єктом терору і репресій, не відповідає дійсності.

Не менш детально за кордоном вивчають проблеми історії художньої інтелігенції. Як особливий період у її становленні виділяються 20-і рр. - «золотий вік» української культури, що відкрив простір для національного відродження України. Водночас відзначається, що оцінка її досягнень часто подається не диференційовано. Багато праць присвячено діяльності письменників і поетів, і практично немає жодного серйозного дослідження з історії життя і діяльності українських художників, музикантів і театральних діячів [27, С. 28].

Автори зазначають, що в 30-і рр. відбулося звуження творчої діяльності художньої інтелігенції України, насильницьке відлучення з її лав багатьох талановитих діячів, масові репресії. Б. Кравченко приділяє велику увагу такому аспектові проблеми, як денационалізація української інтелігенції [28].

Велику увагу українській інтелігенції радянського періоду приділено в науковій і публіцистичній літературі діаспори. Головним чином вона базується на опублікованих архівних джерелах, а також на спогадах особистостей, що емігрували з України в різні часи і є безпосередніми учасниками і свідками історичних подій.

Цінність цієї літератури полягає в тому, що вона при усіх проявах суб'єктивізму звільнена від одноманітного висвітлення аспектів, характерних для радянської історіографії. Деякі дослідники ставили перед собою складні завдання узагальнюючого плану – усвідомити, як комуністичний лад та ідеологія впливали на становище і розвиток української інтелігенції, прагнули розкрити суперечливість цих процесів. Ці історики показали, з одного боку, самовіддане служіння інтелігенції своєму народові, а з іншого - прояв конформізму, пристосовництва [29; 30].

Своєрідним мартирологом української інтелігенції стало дослідження Г. Костюка «Сталінське правління на Україні. Дослідження декади масового терору (1929-1939)». І хоча ця монографія спеціально не присвячена інтелігенції, але вона містить ве-

лийкий, систематизований фактичний матеріал про репресії кінця 20-х – 30-х рр. Працю широко використовують західні дослідники цього періоду [31].

У монографії П. Голубенка «Україна і Росія у світлі культурних взаємовідносин» приділено увагу державному відродженню України, розкрито національно-культурні процеси в УРСР, тиск на українську творчу інтелігенцію з боку радянської влади, переслідування інакомислячих. Подібний критичний аналіз культурних процесів і участі у них української інтелігенції зроблено в книзі Г. Говерлі «Грані культури» [32; 33].

Українська діаспора виявляла величезний інтерес і до історії існування і діяльності літературних об'єднань в Україні і 20-і рр., зокрема історії ВАПЛІТЕ, до якої належали видатні представники української культури: М. Хвильовий, М. Куліш, М. Яловий та ін. У 1977 р. за кордоном опубліковано «Ваплітянський збірник» (до 50-річчя діяльності цієї організації), у якому вміщено літературні твори, листи, інші документи видатних діячів українського Відродження 20-х рр. Найцікавіші події літературного життя України у 20-і рр. подані у книзі П. Голубенка «ВАПЛІТЕ. Орлик, 1948» [34; 35].

Деяким проблемам історії інтелігенції присвячені статті в «Енциклопедії українознавства в 2 т.», в українських часописах «Вітчизна», «Київ», «Голос України», «Сучасність».

Таким чином, успішний пошук нової парадигми української державності, культури України неможливий без усебічного висвітлення організації і діяльності художньої інтелігенції як яскравого явища культури України у 1920-і рр. Як свідчить наведений матеріал, комплексного і сюжетного аналізу цих питань нині не здійснювалося, є лише окремі фрагментарні праці з обмеженим діапазоном проаналізованих питань. Особливо важливою, на наш погляд, є проблема духовного переродження представників художньої інтелігенції, їхня відмова від творчої свободи в умовах становлення тоталітарної системи в Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Українська радянська культура: Зб. ст. – К., 1957. – 125 с.;
2. Розвиток української культури за роки радянської влади. – К., 1967. – 367 с.;
3. Слущкий О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.) – К., 1957. – 210 с.;
4. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. – К., 1963. – 435 с.;
5. Гутянський С.К. В.І. Ленін і культурне будівництво на Україні. – К., 1965. – 199 с.;
6. Ткачова Л.І.

Інтелекція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985. – 191 с.; 7. Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методологии исследования. – К., 1988. – 191 с.; 8. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К., 1973. – 319 с.; 9. Историография истории УССР. – К., 1986. – 512 с.; 10. Гамрецкий Ю.М. Интеллигенция и революция, XX век: Сб. ст. – М., 1985. – 191 с.; 11. Курносів Ю.О. Стан і перспективи дослідження ролі інтелекції в радянському суспільстві // Укр. іст. журн. – 1986. – № 5. – С. 40-99; 12. Курносів Ю.О. Розробка питань історії радянської інтелекції // Укр. іст. журн. – 1986. – № 7. – С. 33-41; 13. Білокінь С. Відоме-невідоме: коли загинув Михайло Бойчук // Культура і життя. – 1989. – 5 берез.; 14. Брюховецький В. Шлях на Голгофу: життєвий шлях Миколи Зерова // Літ. Україна. – 1990. – 10 трав.; 15. Дзюба І. Вогнем гартований хорал // Україна. – 1989. – № 2; 16. Жулинський В. Спектакль розіграний задля ідеї... // Літ. Україна. – 1990. – 29 жовт.; 17. Даниленко В.М., Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелекція. – К.: Наук. думка, 1991. – 95 с.; 18. Касьянов Г.В. Українська інтелекція 1920- 1930-х років. Соціальний портрет та історична доля. – К., 1993. – 176 с.; 19. Даниленко В.М., Касьянов Г. В. , Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20- 30 ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 135 с.; 20. Ленин В.И. Как организовать соревнование // Полн. собр. соч. – Т. 35. – С. 198; 21. Ленин В.И. Лучше меньше, да лучше // Полн. собр. соч. – Т. 45. – С. 391; 22. Ленин В.И. Ценные признания Питурима Сорокина // Полн. собр. соч. – Т. 37. – С. 195; 23. Коган Л.А. Выслать за границу безжалостно (новое об изучении духовной элиты) // Вопр. философии. – 1993. – № 9. – С. 35-47; 24. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. – Париж, 1928. – 127 с.; 25. Держава і українська інтелекція (Деякі аспекти взаємовідносин у 20-х на початку 30-х рр.) – К., 1990. – 235 с.; 26. Soviet nationality politics and practices- New-York, 1978- 179 p. 27. Handbook of Magor soviet nationalities.- New- York, 1975- 112 p. 28. Krawchenko V. Social change and national conciousness in twentieth century Ukraine. – New- York, 1985. – 158 p.; 29. Авторханов А. Технология власти. – Франкфурт- на Майне, 1986. – 217 с.; 30. Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., Фенікс, 1992. – 79 с.; 31. Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки) – К., 1995. – 276 с.; 32. Голубенко П. Україна і Росія в світлі культурних взаємовідносень. – Прометей, 1969. – 234 с.; 33. Говерли Г. Грани культури. – Нью-Йорк, 1955. – 107 с.; 34. Луцький Ю.В.Валітський збірник / Видання Канад. Ін-ту Укр. Студій. – Едмонтон, 1977. – 297 с.; 35. Голубенко П. ВАПЛІТЕ. – Орлик, 1948.

Надійшла до редколегії 4.05.2001 р.